

І це при тому, що у війні загинуло 5 тисяч українців [9, с. 68]. Коли ж українські воюючі перейшли кордон Румунії, то за вказівкою властей вони були роззброєні та передані мадярам. Така ж трагічна доля спіткала і тих січовиків, які вирішили перейти польський кордон: всі вони були розстріляні польською прикордонною охороною [12, с. 72].

До того ж угорські жандарми скрізь виловлювали січовиків. Окупаційною владою питання вирішувалось швидко – розстріл на місці, як правило, з попередніми нелюдськими тортурами. Знищувались також всі, запідозрені у зв'язках з січовиками. Хортистська репресивна машина жорстоко накинулася і на українську інтелігенцію. За короткий час без суду і слідства мадяри замучили і розстріляли понад 27 тисяч найбільш активних, національно свідомих українців. [11].

Після ліквідації Карпатської України Гітлер наказав готуватися до нападу на Польщу. Наближалася Друга світова війна.

Отже, під час державотворчих процесів у Закарпатті протягом 1938-1939 рр. Карпатська Січ перетворилася із напівмілітарної організації у регулярне національне військо. Своєю тривалою героїчною боротьбою у неймовірно складних умовах вона ще раз продемонструвала усьому світу волелюбність, державність, патріотизм українського народу.

1. Стерчо П. *Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках.* – Львів: 1994. 2. Довгей В. *Від Бескидів до Катині. // За вільну Україну.* – 1991. – 2 лютого. 3. Росоха С. *Військо Закарпатської України. Карпатська Січ. (1938-1939).* // *Історія українського війська.* – Львів. 1996. 5. *Енциклопедія українознавства. Т.3.* – Львів: 1994. 6. Буковський І.В. *Солідарність галицьких патріотів з Закарпатською Україною в боротьбі проти поневолення.* // *Військово-науковий вісник Військового інституту при Львівській політехніці. Випуск 2.* – Львів: 2000. 7. Росоха С. *Сойм Карпатської України.* – Львів. 1991. 8. *Енциклопедія українознавства. Т.2.* – Львів. 1993. 9. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* – Париж – Нью-Йорк – Львів: 1993. 10. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. *Історія української державності.* – Львів. 1995. 11. Довгей В. *Феномен Карпатської України. // За вільну Україну.* – 1991. – 15 березня. 12. Папікян А.Л. *Збройні Сили України Двадцятого століття.* – Львів: 1999.

О.Б. Ковальчук

СТАДІЇ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

© Ковальчук О.Б., 2001

Розглянуто стадії виборчого процесу в Україні.

The article deals with the stages of the election process in Ukraine.

Проблемам стадій виборчого процесу останнім часом приділено чимало уваги з боку вчених-юристів та практиків. Однак розбіжності виникають вже при застосуванні самого терміну “стадія” і при з'ясуванні питання – чи він тотожний з такими поняттями, як наприклад, “етап”, “період”, “процедура”? Одні науковці не проводять розмежування між зазначеними поняттями, вважаючи, що це одне і те ж [1, с. 181; 2, с. 256; 3, с. 167]. Інші вважають, що термінологічно операції-дії всередині і в рамках однієї стадії доцільно називати стадіями логічної послідовності, оскільки вони становлять безпосередній зміст кожної із

стадій функціонального призначення і систематично повторюються при здійсненні відповідних операцій [4, с. 125]. Слід зауважити, що під стадією в загальному значенні розуміють (від грецького – стадій (вимір довжини) – певний ступінь, період, етап у розвитку чогось, що має свої якісні особливості [5, с. 632]; в правовому – якусь відносно замкнуту часову ділянку правової форми і відповідні моменти переходу однієї стадії до іншої [6, с. 71-72]. Етап (від франц. – етап) – 1) частина шляху дистанції (напр., в естафеті); 2) проміжок часу, визначений якою-небудь якісною зміною, подіями; стадія якого-небудь процесу [7, с. 1573]. Період (від грец. – обхід, певне коло часу) – 1) проміжок часу, який охоплює який-небудь завершений процес; 2) етап суспільного розвитку, громадського руху [7, с. 999]. Процедура (від лат. – просуватися) – встановлений порядок ведення, розгляду будь-яких справ [8, с. 566].

В проекті концепції Виборчого кодексу України стадії виборчого процесу подаються як розташовані в певній послідовності процедури виборчого процесу, що характеризуються певною завершеністю [9, с. 18]. Ми схильні розглядати проблему стадійності виборчого процесу, виходячи із схеми: стадія – етап – елементарна дія [4, с. 149]. Тобто, ми вважаємо, що кожна стадія виборчого процесу складається із окремих етапів, а етапи – з відповідних елементарних дій.

В юридичній літературі можна зустріти різну кількість стадій, на яку вчені поділяють виборчий процес (називають 7, 8, а деколи й 10, 11 стадій виборчого процесу). На думку автора, доцільним є розподіл стадій виборчого процесу, проведений Л.В.Бориславським, який виділяє чотири самостійних стадії: підготовчу, основну, агітаційну і заключну [10, с. 64]. Відповідно, згідно із чинними Законами України: “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”, можемо кожен з наведених стадій, окрім агітаційної, поділити на ряд послідовно визначених етапів.

Отже, до підготовчої стадії виборчого процесу можна віднести такі етапи, як: 1) призначення дати виборів. Позитивним є визначення в Конституції України та виборчих законах дня проведення чергових виборів Президента України та народних депутатів України. Думаємо, варто було б передбачити певний день у відповідному Законі і для виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – як це зроблено у Законі України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”. 2) Утворення виборчих округів. Під ними переважно розуміють: територіальні одиниці, які об'єднують виборців, які проживають в її межах. Залежно від кількості депутатів, яка обирається у виборчому окрузі, виборчі округи прийнято поділяти на одномандатні (уніномінальні, тобто однойменні, коли від кожного округу обирається один депутат) та багатомандатні (поліномінальні, тобто багатойменні, що обирають багатьох депутатів, навіть кілька десятків, і плюриномінальні, де обирають декілька депутатів). Наприклад, вибори Президента України проводяться за єдиним загальнодержавним одномандатним виборчим округом, який включає в себе усю територію України (його територія поділяється на 225 територіальних виборчих округів). 3) Утворення виборчих дільниць (територіальних (виборчих) одиниць, створюваних для проведення голосування і підрахунку голосів на виборах). Проводиться утворення з таким розрахунком, щоби створити максимально сприятливі умови для участі у виборах кожного виборця. Вони є спільними для виборів в одномандатному та багатомандатному загальнодержавному виборчих округах під час виборів народних депутатів України, а також для виборів депутатів місцевих рад та рад сільських, селищних, міських, і у випадках, коли місцеві вибори або вибори депутатів Верховної Ради Авто-

номної Республіки Крим проводяться одночасно з виборами народних депутатів України. 4) Утворення виборчих комісій (спеціальних колегіальних виборчих органів, що утворюються для підготовки і проведення виборів до органів публічної влади, які обираються безпосередньо громадянами [11, с. 121]. Так, під час виборів Президента України утворюються територіальні та дільничні виборчі комісії, а виборів народних депутатів України – окружні та дільничні, місцевих виборів – територіальні, окружні та дільничні виборчі комісії. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим організовують і проводять: виборча комісія Автономної Республіки Крим, окружні та дільничні виборчі комісії. 5) Складання списків виборців (це фактично – основні і єдині документи, на підставі яких кожний виборець має право взяти участь у виборах), або можна сказати, що це документи офіційної реєстрації осіб, які мають право голосу [12, с. 367]. Світова практика знає два способи (чи то системи) складання списків (або реєстрації) виборців: обов'язкову (ще її називають публічною або державною) реєстрацію і необов'язкову (особисту або добровільну). При останній системі виборець сам повинен звернутися з відповідною заявою, якщо він хоче бути включеним у список виборців (Іспанія, Мексика, США, Франція). При системі обов'язкової реєстрації (Великобританія, Індія, Італія, ФРН, Канада, Швеція, Швейцарія, Німеччина, у пострадянських країнах) виборець автоматично включається в список при досягненні ним необхідного віку. Західний дослідник виборчого права Р.Дж. Карлсон в своїй книзі “Системи реєстрації виборців в Канаді і Західній Європі” зазначає: “призначення реєстрації виборців – встановити до виборів особу, маючу право голосу таким чином, щоб лише ця людина могла подати виборчий бюлетень” [13, с. 347]. В Україні застосовується обов'язковий порядок складання списків виборців. Вони складаються за кожною виборчою дільницею виконавчими комітетами сільських, селищних, міських (міст, де немає районних рад), районних рад у містах або органами, що відповідно до закону здійснюють їх функції за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією (під час виборів народних депутатів України передбачено, що у містах Києві і Севастополі списки виборців складаються відповідними місцевими державними адміністраціями).

На основній стадії виборчого процесу (саме на цій стадії визначається коло осіб, з числа яких будуть обрані Президент України, народні депутати України, депутати та голови сільських, селищних та місцевих рад, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим) кількість етапів залежить від виду виборів. Якщо це вибори Президента України, то етапи відбуваються в такій послідовності: висування претендента на кандидата; реєстрація претендента на кандидата; збирання підписів на підтримку претендента на кандидата в Президенти України; реєстрація кандидата в Президенти України; реєстрація довірених осіб та офіційних спостерігачів кандидатів у Президенти Центральною виборчою комісією (на день виборів Президента України 31 жовтня 1999 року, наприклад, було зареєстровано 68 довірених осіб у загальнодержавному і 2779 – у територіальних виборчих округах, але не всі кандидати скористалися правом мати передбачену Законом кількість довірених осіб, тобто по 230 кожний) [14, с. 15]. Кількість офіційних спостерігачів не встановлена законодавством. Проте, слід зазначити, що офіційні спостерігачі від партій (блоків), зборів виборців, іноземних держав і міжнародних організацій мають право бути зареєстрованими ще на підготовчій стадії виборчого процесу після проголошення дня проведення виборів.

Під час виборів народних депутатів України основну стадію виборчого процесу можна поділити на такі етапи: висування кандидатів у народні депутати України; збирання підписів на підтримку кандидатів у депутати, політичних партій, виборчих блоків партій; реєстрація кандидатів у депутати в одномандатному виборчому окрузі та списків кандидатів

у депутати в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі; реєстрація уповноважених осіб політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, довірених осіб кандидатів в депутати в одномандатному виборчому окрузі. Під час проходження місцевих виборів на: висування кандидатів у депутати та на посади голів сільських, селищних, міських рад; реєстрація кандидатів у депутати та на посади голів сільських, селищних, міських рад; реєстрація довірених осіб кандидатів та уповноважених осіб місцевих осередків політичних партій (блоків), громадських організацій. Майже з аналогічних етапів складається і основна стадія виборчого процесу під час проведення процедури виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим: висування кандидатів у депутати; реєстрація кандидатів у депутати; реєстрація довірених осіб кандидатів у депутати.

Агітаційна стадія виборчого процесу складається з сукупності заходів, що забезпечують ознайомлення виборців з кандидатами, їх передвиборними програмами, можливістю їх обговорення і проведення передвиборної агітації. Кандидати на виборну посаду разом із своїми виборчими штабами, групами впливу і групами підтримки вдаються до певних дій, метою яких є перемога над конкурентами. Держава забезпечує їм мінімальні рівні умови передвиборної боротьби (виготовлення однакової кількості передвиборних плакатів, друкованих матеріалів передвиборної агітації, надання спеціальних приміщень для проведення масових заходів передвиборної агітації, право рівноцінного безоплатного користування державними засобами масової інформації у встановлених виборчими комісіями межах та інше).

До заключної стадії можна віднести такі етапи, як: голосування; підрахунок голосів дільничними виборчими комісіями; встановлення підсумків голосування відповідними виборчими комісіями; встановлення та виголошення результатів виборів виборчими комісіями; у передбачених законом випадках – повторне голосування; реєстрація обраних кандидатів виборчими комісіями. В Україні голосування як етап складається з таких елементарних дій: ідентифікації виборця, отримання бюлетеня і самого голосування. Ідентифікація здійснюється через надання виборцем документа, який засвідчує його особу. На кожному етапі заключної стадії виборчого процесу виборчі комісії про результати своєї діяльності, незалежно від виду виборів, складають відповідні протоколи (про передачу чи отримання бюлетенів для голосування, підсумки голосування тощо).

Тепер до кожної з вищенаведених стадій виборчого процесу ми хочемо запропонувати власне бачення вирішення окремих проблемних питань, які виникають під час їхнього проходження. Зокрема, загальновідомим явищем в нашій державі є те, що під час проходження виборів по єдиному загальнодержавному виборчому округу (вибори Президента України, вибори народних депутатів України – 225 депутатів, що обираються за партійними списками) голоси “за” чи “проти” виборців Західної України дуже легко перекриваються голосами Східної України. Наприклад, голоси “проти” у Галичині - голосами “за” в одній лише Донецькій області. Проведемо порівняння: загальна кількість виборців у Львівській області становить 1998.9 тисяч, а в Донецькій – 3741.6 тисяч; в Тернопільській – 868.2 тисячі, в Луганській – 2.006.2 тисячі; в Івано-Франківській – 1040.1, в Дніпропетровській – 2872.2 і так далі [15, с. 68] (враховуючи теперішню політичну ситуацію в країні – це має дуже важливе значення, адже політичні симпатії громадян даних регіонів майже протилежні [16, с. 168]). Ще з часу виборів Президента України 1991 року серед виборців Західної України склалась думка, що за кого б вони не голосували, все одно вибирає Схід. Іншими словами: Захід – голосує, а Схід – обирає. Ми вважаємо таку ситуацію неприйнят-

ною, оскільки це є прямим порушенням виборчих прав громадян Західних регіонів України. Під час таких виборів, за пропозиціями відповідних рад, утворюється 225 виборчих округів загалом по державі з приблизно однаковою кількістю виборців в кожному з цих округів. Отже, на території Дніпропетровської області утворюється 17 виборчих округів, Донецької – 23, Луганської – 12; відповідно Львівської – 12, Тернопільської – 5, Івано-Франківської – 6. Підсумувавши, ми отримуємо співвідношення: 52 виборчих округів (Схід) і 23 (Захід). Отже, пропонуємо виходити з рівного представництва регіонів України (при застосуванні пропорційної виборчої системи), для чого: 1) під час проведення виборів народних депутатів України – утворювати 27 багатомандатних виборчих округів, які повинні відповідати 27 адміністративно-територіальним одиницям. Кожний з цих округів тоді утворює по 7 територіальних виборчих округів (рівномірно поділивши територію), і кожний з 7 поділити на стільки дільниць, скільки потрібно, щоби рівномірно розподілити кількість виборців. Відповідно утворити 27 регіональних виборчих комісій, по 7 територіальних виборчих комісій в кожному багатомандатному окрузі і залежно від кількості виборців – необхідну кількість дільничних виборчих комісій. Від кожного багатомандатного округу обирати по 7 народних депутатів і тоді загальна кількість їх має становити 189 осіб. На дільничних виборчих комісіях проводити лише голосування. Первинний підрахунок голосів мають здійснювати територіальні виборчі комісії. Тоді протоколи територіальних виборчих комісій передаються регіональним виборчим комісіям (і одночасно ЦВК для подвійного контролю), де і відбуватиметься остаточний підрахунок голосів і визначення результатів виборів по кожному окремому регіону. Після цього протоколи регіональних виборчих комісій передаються для перевірки та визначення остаточних результатів виборів по державі Центральній виборчій комісії.

2) під час проведення виборів Президента України – розділити територію держави на 11 (регіонів) одномандатних виборчих округів так: м. Київ, Північний, Північно-Західний, Західний, Південно-Західний, Центральний, Північно-Східний, Східний, Південно-Східний, Південний, Кримська АР. Кожний з регіонів також розділити на 7 територіальних виборчих округів. В результаті утворити 11 регіональних виборчих комісій, по 7 територіальних виборчих комісій в кожному регіоні та, залежно від кількості виборців, необхідну кількість дільничних виборчих комісій. Як і при виборах народних депутатів України, на дільничних виборчих комісіях проводити лише процедуру голосування, а первинний підрахунок голосів щоби здійснювали територіальні виборчі комісії. Після цього протоколи територіальних виборчих комісій передаються регіональним виборчим комісіям (і ЦВК з метою подвійного контролю), де проводитиметься підрахунок голосів за кожним регіоном. Тоді протоколи регіональних виборчих комісій для остаточного визначення результатів виборів передаються до Центральної виборчої комісії.

Крім того, думається, кількість членів виборчих комісій повинна чітко зазначатись в законі, а не передбачатись мінімальна і максимальна кількість членів комісій, як це зроблено у чинному виборчому законодавстві України. А при самовисуванні особи в кандидати на виборну посаду варто передбачити механізм лише збирання відповідної кількості голосів виборців на її підтримку і виключити процедуру будь-якого обговорення та затвердження її кандидатури зборами виборців.

В майбутньому для партій, які будуть виборювати перемогу на виборах, можна закріплювати в законодавстві певні пільги, що сприяло б їх зміцненню. Наприклад, в Італії політичні об'єднання, що не були представлені у попередньому складі парламенту, зобов'язані зібрати від 350 до 700 підписів, а кандидати від уже традиційних демократів та

республіканців або зовсім звільнені від збирання підписів, або ж ця обтяжлива процедура для них суттєво полегшена [17, с. 52].

При збиранні підписів на підтримку кандидатів (незалежно від виду виборів) слід надати право виборцю ставити свій підпис лише за одного кандидата – на його вибір. Якщо виявлено підписи одного виборця на підтримку декількох кандидатів – передбачити відповідальність (наприклад, вважати недійсними усі підписні листи, де стоїть ідентичний підпис та адміністративну відповідальність підписанта).

Пропонуємо також до підписного листа на підтримку кандидата (партії) внести графу, в якій виборець повинен зазначити свій ідентифікаційний номер.

В Розділі 5 проекту концепції Виборчого кодексу передбачається визначити, що списки виборців складаються на підставі Єдиного реєстру фізичних осіб, для чого Верховна Рада України має прийняти відповідний закон, але не зазначено, на який державний орган пропонується покласти виконання такого відповідального завдання [9, с. 25]. Ми вважаємо за доцільне не створювати для цього нових державних органів та не витратити зайві державні кошти, а доручити ведення обліку і реєстрацію виборців уже діючій Державній податковій адміністрації України та її відділенням на місцях (з величезною кількістю штатних працівників), які і без того, щоправда з іншою метою, збирають інформацію про всіх повнолітніх громадян України та присвоюють кожному з них свій ідентифікаційний номер.

Законодавчо необхідно чітко закріпити положення, згідно з яким виборці повинні реєструватись – не за даними про прописку (як це роблять на практиці при складанні списків виборців), а за місцем їх фактичного проживання. Це потрібно, щоб на практиці не виникало випадків, коли на підставі ч. 3 ст. 20 Закону України “Про вибори Президента України” на вимогу виборців, які працюють не за місцем своєї прописки, вони не були включені до списків виборців двічі. Крім того, при бажанні такі виборці можуть проголосувати двічі або за них можуть проголосувати. В таких випадках буде допущено порушення ч. 5 ст. 20, де зазначено, що громадянин може бути включений до списку виборців лише на одній виборчій дільниці.

Під час проведення агітації передбачити положення, відповідно з яким повинні розгортатись агітаційні пункти у спеціально відведених для цього місцях (в містах держави – по одному в кожному районі міста, в селі, селищі – по одному в їх центрі, а в районі не менше трьох), де б кожному кандидату (партії) був відведений свій стенд, на якому знаходились його плакат та передвиборна програма. Виконання цього завдання покласти на правоохоронні органи, які б наприклад, о 7:00 год. розставляли стенди та о 21:00 год. збирали – і при цьому забезпечували їх цілодобову охорону. Заборонити розклеювання плакатів на житлових будинках, державних та комерційних установах, магазинах, зупинках автобусів, трамваїв, стовпах та передбачити за таке правопорушення адміністративну відповідальність. Це дозволить, з одного боку, поставити усіх кандидатів у рівні умови, з іншого, кожний виборець матиме можливість вільно у зручний для нього час ознайомитися з програмами кандидатів. Кандидатам, в свою чергу, не потрібно буде витратити шалені кошти на виготовлення все нових і нових плакатів, оскільки на минулих виборах непоодинокими були факти знищення конкурентами плакатів та агітаційних матеріалів один одного. Після виборів декілька місяців місцевій владі доводиться очищати міста від наклеєних одна на одну агіток (плакатів). Навіть якщо на місцевому рівні передбачено, що кандидати зобов'язані прибрати свої агітаційні матеріали, ця норма є неефективна. Водночас запропонована заборона не повинна розповсюджуватися на роздавання виборцям агітаційних матеріалів в руки.

Не зрозуміло, чим обумовлено, що чинним виборчим законодавством України для голосування на виборах народних депутатів України, місцевих виборах, виборах депутатів Автономної Республіки Крим відведено години – з 7:00 до 22:00, а на виборах Президента України – з 8:00 до 20:00 год. Зрештою, думаємо, що в обох випадках визначений проміжок часу не є достатнім для проведення процедури голосування. Наприклад, на виборах до Сейму в Республіці Польща (ст. 25) голосування відбувається з 6:00 до 22:00 год. [18, с. 162]. У колишньому СРСР голосування проводилось з 6:00 до 24.00 год. На нашу думку, голосування слід проводити (незалежно від виду виборів) з 6:00 до 22:00, що дозволить кожному виборцю проголосувати в найбільш зручній для нього час.

Для проведення голосування ми пропонуємо ввести такий додатковий документ, як картку виборця (вона запроваджена у Франції та багатьох інших зарубіжних країнах). Її виборець отримує поштою і з нею приходять на дільницю. До картки виборця заносити: ім'я та прізвище виборця, його ідентифікаційний номер та номер у списку виборців, рік народження та місце його фактичного проживання, номер дільничної виборчої комісії, де він має право проголосувати. У виборчому законодавстві передбачити, що бюлетені видаються тільки після пред'явлення виборцем свого паспорта, довідки про ідентифікаційний номер та картки виборця, яку члени дільничної виборчої комісії зобов'язані проштампувати з грифом “проголосував” (тобто погасити) і залишити в себе для обліку загальної кількості осіб, що взяли участь в голосуванні.

Для уникнення фальсифікацій під час голосування, думаємо, варто запровадити прозорі виборчі скриньки з відповідними порядковими номерами, затвердженими Центральною виборчою комісією та номерами дільничних виборчих комісій, назвою району та регіону, де вони будуть використані. Їх виготовлення доручити якомусь одному державному підприємству – для усіх видів виборів.

Для економії державних коштів та знову ж таки запобігання можливості фальсифікації під час голосування пропонуємо також відмовитися від існуючої ще з радянських часів практики утворення дільниць у лікарнях, військових частинах, за кордоном; відвідування членів дільничних виборчих комісій із виборчими скриньками по місцях проживання виборців, які в зв'язку з хворобою не можуть з'явитися на дільницю (на підставі поданих ними заяв); надання дозволу голосувати в іншій місцевості, якщо виборці у день голосування перебувають у відрядженні; та запровадити, для усіх вищезазначених категорій виборців – голосування по пошті, розробивши механізм його здійснення (такий спосіб голосування успішно застосовується в Данії, Німеччині, Ірландії, Великобританії). Доставку бюлетенів покласти на поштові відділення і зобов'язати їх в день голосування конверти з бюлетенями (за їх наявності) приносити у визначені години, наприклад, якщо голосування відбувається з 6:00 до 22:00 год., то – о 10:00, 14:00, 18:00, 20:00, 21:45 годинах. Виборчі дільниці повинні всі одночасно закриватися о 22:00 годині і не на хвилину швидше чи пізніше.

1. Конституція незалежної України: Навчальний посібник. / За ред. В.Ф.Погорілка, Ю.С. Шемшученка, В.О. Євдокимова. – К.: І 2000. – 428 с. 2. Советское государственное право / Под ред. проф. И.Е. Фарбера – С.: И 1979. – 324 с. 3. Молдован В.В., Мелашенко В.М. Конституційне право: опорні конспекти: Навч. посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. – К.: 1996. – 272 с. 4. Теория юридического процесса / Под общей редакцией проф. В.М.Горшенева. – Х.: 1985. – 192 с. 5. Словник іноземних слів. За ред. О.С. Мельничука – К.: АН УРСР, 1974. – 776 с. 6. Юридична деонтологія. – Х.: 1993. – 187 с. 7. Советский энциклопедический словарь / Под ред: А.М.Прохоров – М.: 1981. – 1600 с. с илл.

8. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я.Сухарева, В.Д.Зорькина, В.Е.Крутских. – М.: 1999. – VI. – 790 с.
9. Проект концепції Кодексу про вибори, референдуми в Україні (Виборчого кодексу України). – К.: 2000. – 54 с.
10. Бориславський Л.В. Народ України – єдине джерело державної влади // Основи держави і права України / За ред. М.В. Костицького, д. М.І. Настюка – Львів: 1993. – С. 60-66.
11. Кравченко В.В. Конституційне право України. – К.: 2000. – 320 с.
12. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.: іл.
13. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Тома 1-2 / Отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: 1995. – 778 с.
14. Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання. – К.: 2000. – 400 с.
15. Вибір України-99. Що далі: Збірник статей і довідкових матеріалів / Упорядники Я. Хобта, Ю. Тимчук та ін. – К.: 1999. – 261 с.
16. Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні. Моніторинг висвітлення виборчої кампанії в українських засобах масової інформації. Підсумковий звіт, жовтень 1994 р. – К.: 1995. – 280 с.
17. Мельниченко В. Політичні партії на правовій орбіті // Віче. – 1996. – № 12. – С. 50-64.
18. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – К.: 1995. – 390 с.